

ХУДУДЛАРНИ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШНИ ЦИКЛАР НАЗАРИЯСИ АСОСИДА ТАДҚИҚ ЭТИШНИНГ УСЛУБИЙ ЖИХАТЛАРИ

Салаева Лобар Улуғбек қизи
УрДУ мустақил тадқиқотчиси
salaevalobar04@gmail.com

Аннотация. Ушбу мақолада ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнларида циклар назариясининг аҳамияти таҳлил қилинган. Ҳудудий иқтисодиётдаги даврий жараёнларнинг асосий хусусиятлари, уларнинг пайдо бўлиш сабаблари ва ривожланиш босқичлари ўрганилган. Циклар назариясининг ҳудудларни стратегик режалаштириш ва барқарор ривожланиш мақсадларига эришишдаги роли таъкидланган. Мақолада иқтисодий циклар, жумладан, қисқа, ўрта ва узоқ муддатли циклар доирасида ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларидаги ўзгаришларни баҳолаш услублари кўриб чиқилган. Шунингдек, технологик ўзгаришлар, инвестиция жараёнлари ва демографик динамика каби омилларнинг ҳудудий ривожланишдаги таъсири таҳлил қилинган. Мазкур таҳлиллар асосида ҳудудларнинг барқарор ривожланишини таъминлаш учун циклар назариясига асосланган тавсиялар ишлаб чиқилган..

Калит сўзлар: ҳудуд, циклар назарияси, ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, иқтисодий тизим.

Abstract. This article analyzes the importance of the theory of cycles in the processes of socio-economic development of regions. The main characteristics of periodic processes in the regional economy, their causes and stages of development have been studied. The role of the theory of cycles in the strategic planning of regions and the achievement of sustainable development goals is emphasized. The article examines methods of evaluating changes in socio-economic indicators of regions within the framework of economic cycles, including short, medium and long-term cycles. Also, the impact of factors such as technological changes, investment processes and demographic dynamics on regional development was analyzed. Based on these analyses, recommendations based on the theory of cycles were developed to ensure the sustainable development of regions.

Key words: territory, theory of cycles, socio-economic development, economic system.

1. Кириш

Ҳудудларини барқарор ва жадал ривожлантириш учун уларнинг комплекс ва мутаносиб ижтимоий-иқтисодий ривожланишини, табиий хом-ашё ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини, иқтисодий ва инвестициявий салоҳиятини,

шунингдек, ҳудудларнинг бошқа қиёсий устунликларини баҳолашнинг ягона тизимини жорий этиш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 1 майда ПҚ-4702-сон “Ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни рейтинг баҳолаш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги қарори [1] га мувофиқ статистик кўрсаткичлар ва сўровномалар натижалари асосида ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини рейтинг баҳолаш тизими жорий этилди. Бу эса, ўз навбатида республика ҳудудларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш кўрсаткичларини таҳлил қилиш борасидаги муаммоларнинг амалий ечими бўлиб хизмат қилмоқда.

Ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини циклар назарияси асосида тадқиқ этиш айна ҳудудлардаги тизимли муаммоларни аниқлашда, ҳудудларнинг реал иқтисодий салоҳиятини баҳолашда, аҳоли турмуш даражаси ва даромадларини таҳлил қилишда, шунингдек, энг муҳими жойлардаги маҳаллий ижро органлари раҳбарларининг фаолиятларини доимий кузатиб бориш асосида масъулиятини ошириш ва уларнинг фаолияти самарадорлигини холисона баҳолашда ўзига хос методология ҳисобланади.

2. Адабиётлар шарҳи

Ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланишини моделлаштириш, минтақаларни комплекс ривожлантириш, ишлаб чиқарувчи кучларни ҳудудий жойлаштириш ва бошқариш, мамлакат минтақалари рақобатдошлигини оширишнинг методологик асосларини такомиллаштириш сингари масалалар Ўзбекистонлик иқтисодчи олимлардан С.С.Ғуломов [3], Т.М.Ахмедов [6], А.М.Содиқов [4], А.М.Қодиров, Ш.Ҳ.Назаров [9], Б.Рўзметов [4], Ш.Б.Имомов [7], П.З.Хашимов, Ф.Т.Эгамбердиев, А.А.Қаюмов [8], А.Ж.Сиддиқов [10], И.О.Якубов [11], Д.Каримов [1] ва бошқаларнинг илмий изланишларида кенг ўрин олган.

Ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланиш циклари назарияси иқтисодиётнинг эволюцион ривожланишининг иқтисодий субъектлари кутишига боғлиқ ёндашувга асосланади. Таниқли хорижий олимлар Р.Лукас, А.Пигу, С.Фишер, Ч.Нелсон ва бошқа олимларнинг моделларида қўлланилиб, иқтисодий тизимларнинг циклик ривожланишида кутишларнинг ролини назарий асослаш масалаларига эътибор қаратишган. Шу билан бирга, ушбу назарий ва услубий тушунчаларнинг эмпирик асосланиши уларга янги амалий нуқтаи назардан қараш имконини беради. Бундан ташқари, бу циклик ривожланишдаги фазавий ўзгаришларнинг табиатига иқтисодий агентларнинг кутишларини белгилайдиган маълум параметрларнинг таъсир даражасини аниқлаш имконини беради.

Ҳар қандай иқтисодий тизимнинг ривожланиши иқтисодий субъектларнинг ривожланиш фазалари классик даврларнинг (инқироз, тушқунлик, тикланиш, кўтарилиш) эволюцион ривожланиш хусусиятларига яқин бўлган хатти-ҳаракатларнинг тегишли моделларини олдиндан белгилаб беради. Шу билан бирга, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш реал, молиявий ва маданий-институционал параметрларини тавсифловчи кўрсаткичлар гуруҳининг ўзгариши натижаси ҳисобланади.

3. Таҳлил ва натижалар

Иқтисодий цикл — умумий иқтисодий фаолликнинг муайян йиллар давомида

даврий юксалиб ва пасайиб, тебраниб туриши; бир неча йиллар да-вомида иқтисодиётда юксалиш ва пасайишнинг даврий такрорланиб туриши, юксалиш, танглик, депрессия, жонланиш фазаларидан иборат. Вақтга нисбатан ҳар 20—25 й. да такрорланиб турадиган узоқ ва ҳар 5—10 й. да такрорланадиган қисқа Иқтисодий цикл бор. Алоҳида Иқтисодий цикл бир-биридан давомийлиги ва жадаллиги бўйича кескин фарқланади. Шу билан бирга уларнинг ҳаммаси бир хил фазаларга эга бўлади. Циклнинг энг юқори нуқтасида иқтисодиётда тўлиқ бандлик кузатилади ва ишлаб чиқариш тўлиқ ёки деярли тўлиқ қувват билан ишлайди. Циклнинг бу фазасида нарх даражаси ўсиш тамойилига эга бўлади, иқтисодий фаолликнинг ўсиши тўхтайдди. Танглик фазасида ишлаб чиқариш ва бандлик қисқаради, аммо нархлар пасайиш тамойилига берилмайди. Тангликнинг қуйи нуқтасида и. ч. ва бандлик ўзининг энг паст даражаси билан характерланади. Жонланиш фазасида ишлаб чиқариш даражаси кўтарилади, бандлик эса тўлиқ бандлик даражасигача ўсади.[2]

Цикллар назарияси – вақт ўтиши билан иқтисодиётда, ижтимоий жараёнларда, табиатда ва бошқа соҳаларда кузатилиши мумкин бўлган такрорий ўзгаришлар, яъни даврий жараёнлар тўғрисидаги назариядир. Цикллар назарияси турли фан ва соҳаларда қўлланилиб, ҳар бир соҳада ўзига хос хусусиятларга эга.

Иқтисодда цикллар назарияси иқтисодий жараёнлардаги юқорилаш ва пасайиш (ўсиш ва таназзул) даврий такрорланишини ўрганади. Бунда асосий типлар шундай:

1. Қисқа муддатли цикллар (Китчин цикллари): Давомийлиги 3–5 йил. Ушбу цикллар асосан корхоналарнинг инвентаризацияси ўзгариши билан боғлиқ.

2. Ўрта муддатли цикллар (Жуглар цикллари): 7–11 йил давомида такрорланади. Улар иқтисодий фаолиятнинг инвестициялар билан боғлиқ ўзгаришларини акс эттиради.

3. Узоқ муддатли цикллар (Кондратьев ёки "узоқ тўлқинлар"): 40–60 йил давомийлигида бўлиб, улар технология ва инновацияларнинг ўзгариши билан боғлиқ.

4. Супер цикллар: Бу энг узоқ ва кенг миқёсли ўзгаришларни ўз ичига олади, масалан, цивилизация ёки глобал трендлар доирасида.

1-расм. Цикллар назарияси.

Табиий цикллар назарияси биология, география ва экология соҳаларида қўлланилади, масалан, йиллик фаслар алмашилиши, ҳайвонлар миграцияси ва қуёш фаолиятининг 11 йиллик цикли.

Жамиятдаги сиёсий, маданий, ва демографик жараёнларда ҳам даврийлик мавжуд: Сиёсий ўзгаришлар цикллари (инқилоблар, сиёсий режимлар ўзгариши) ва демографик цикллар (туғилиш ва ўлим суръатларидаги ўзгаришлар).

Математикада ва физикада цикллар назарияси даврий функциялар ва осцилляция жараёнларини ўрганади: синус ёки косинус функциялари ҳамда электромагнит тўлқинлар.

Цикллар назарияси турли соҳалардаги жараёнларни яхшироқ тушуниш, уларнинг натижаларини олдиндан башорат қилиш ва оқилона қарорлар қабул қилиш учун муҳимдир. Мисол учун: иқтисодда — рецессия ва бўйиб кетишни олдиндан сезиш, экологияда — табиий ресурслар истеъмолини режалаштириш, сиёсатда — ижтимоий барқарорликни сақлаш чораларини ишлаб чиқиш.

Худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тавсифловчи турли омиллари ўрганилди. Хусусан, демографик тенденцияларни тавсифловчи омиллар (аҳоли сони; аҳолининг ёш таркиби; демографик коэффицентлари; умумий туғилиш коэффицентлари; миграциянинг ўсиш суръатлари; шаҳар аҳолисининг сони; қишлоқ аҳолисининг сони), бандлик ва ишсизликни тавсифловчи омиллар (ишчи кучи ҳажми; ходимларнинг ўртача йиллик сони; ишсизлик даражаси), ишлаб чиқариш соҳасини ривожлантириш тенденцияларини ва тадбиркорлик субъектларининг иқтисодий фаолигини тавсифловчи омилларнинг кичик гуруҳи, “монетар” деб таснифланган омиллар (асосий капиталга инвестициялар; аҳолининг пул даромадлари) ва бошқа ижтимоий омиллар (умумтаълим мактаблари сони; олий таълим муассасалари сони; шифохона муассасалари сони)

Шубҳасиз, кўрсатилган омиллар рўйхатини давом эттириш мумкин, бироқ, чекланган статистик ресурс базасини, шунингдек, тақдим этилган омиллар ўз-ўзидан ривожланишнинг ижтимоий-маданий ва иқтисодий параметрларини акс эттиришини ҳисобга олган ҳолда, биз моделнинг асосий қоидаларини синаб кўриш учун шартли равишда кўриб чиқамиз, бунда кўриб чиқиладиган рўйхат баҳолашни амалга ошириш ва уларнинг асосида илғор ривожланиш цикли моделини текшириш учун етарлидир. Шунингдек, омилларнинг таркиби турли даврлардаги статистик маълумотлар базаларини таққослаш тамойилига мувофиқ танланганлиги муҳимдир.

Шундай қилиб, иқтисодий ривожланишни баҳолашда шаҳар-демографик салоҳиятни тавсифловчи омилларнинг биринчи гуруҳига асосий кўрсаткичлар рўйхатидан қуйидагилар киради:

1. Аҳоли сони.
2. Аҳолининг ёш таркиби.
3. Демографик коэффицентлари.
4. Туғилишнинг умумий кўрсаткичлари.
5. Миграциянинг ўсиш суръатлари.
6. Шаҳар аҳолиси.

7. Қишлоқ аҳолисининг сони.

Ривожланаётган шаҳар ва демографик ривожланиш тури, фикримизча, ишлаб чиқарувчи кучларнинг саноат ривожланиши нуқтаи назаридан энг истиқболли - саноат ва индустриядан кейинги ривожланишнинг асосий ҳаракатлантирувчиси бўлиб, бу ўз навбатида тизим ва унинг “созламалари”, шу жумладан ва иқтисодий агентларнинг кутишлари соҳасида ривожланиш салоҳиятини белгилайди.

Худудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини циклар назарияси асосида тадқиқ этиш мақсадида махсус услубий ёндашувлар ишлаб чиқилган. Бунда иқтисодий ва ижтимоий жараёнларни даврийлик нуқтаи назаридан таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга. Қуйида ушбу тадқиқотнинг асосий услубий жиҳатлари келтирилади.

1. Тадқиқотнинг методологик асослари (цикларнинг турларини аниқлаш, таҳлил босқичлари, тизимли ёндашув.

2. Статистик ва иқтисодий кўрсаткичларни танлаш (асосий кўрсаткичлар ялпи ҳудудий маҳсулот (ЯҲМ), инвестиция ҳажми, ишсизлик даражаси, аҳоли даромадлари, саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳажми, динамика таҳлили ва композит индикаторлар, яъни бир нечта кўрсаткичлар асосида умумий индекс яратиш.

3. Эконометрик моделлаштириш ва прогнозлаш (тренд ва цикларни ажратиш, бунда узоқ муддатли тренд ва даврий цикларни ажратиш учун филтрлар, Ходрик-Прескот филтри ва спектрал таҳлил қўлланилиши мумкин. Шунингдек, иқтисодий жараёнларнинг прогнозлаш моделлари ARIMA, VAR ёки динамик тарзда ўзгарувчи омиллар моделлари каби воситалардан фойдаланиш мумкин бўлади. Ёхуд сценарийларни таҳлил қилиш.

4. Омилларни таҳлил қилиш: технологик ривожланиш, демографик динамика, инфратузилма ва инвестициялар.

5. Худудий фарқларни таҳлил қилиш, бунда ҳар бир худуднинг ўз ўзига хос ижтимоий-иқтисодий шароитлари ва цикларга бўлган таъсирчанлиги ҳисобга олинади, худудлар ўртасидаги ўзаро боғлиқликлар таҳлил қилинади (кластер ёки иқтисодий алоқалар асосида).

Ҳар бир худуднинг шўига хос хусусияларини ниобатга олган ҳолда илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш. Бу эса ўз навбатида худудларни ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқишда циклар назариясидан келиб чиқиб аниқ ва мантиқий қарорлар қабул қилишга хизмат қилади. Барқарорлик ва иқтисодий инқирозларнинг олдини олиш учун мувофиқ чоралар режасини тайёрлашга имкон беради.

4.Хулоса ва таклифлар

Худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланишида циклар назарияси муҳим назарий ва амалий асослардан бири ҳисобланади. Ушбу назария худудий иқтисодиётдаги даврий жараёнларни чуқурроқ тушуниш, уларни олдиндан башорат қилиш ва барқарор ривожланиш стратегияларини ишлаб чиқишга ёрдам беради.

Мақолада иқтисодий цикларнинг турлари ва уларнинг худудий ривожланиш жараёнларига таъсири атрофлича таҳлил қилинди. Шунингдек, технологик

ўзгаришлар, демографик динамика ва инвестиция жараёнлари каби омиллар цикллarning шаклланиши ва ривожланишига таъсир этувчи асосий драйверлар сифатида белгиланди.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, циклл назариясини ҳудудларни бошқаришда қўллаш орқали иқтисодий барқарорликка эришиш, ресурслардан самарали фойдаланиш ва узоқ муддатли ривожланишни таъминлаш мумкин. Шу сабабли, ҳудудларни ривожлантириш бўйича қарорлар қабул қилишда циклл назариясига асосланган ёндашувни кенг татбиқ этиш муҳим аҳамиятга эга.

Адабиётлар:

1. https://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/23_Karimov_D.pdf
2. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-i/iqtisodiy-tsikl-uz>
3. Гулямов С.С. Моделирование социально-экономического развития территориально-промышленных комплексов. -Т.: Фан, 1980. - 194 с.;
4. Садыков А.М. Основы регионального развития: теория, методология, практика // Монография. -Т.: IQTISOD - MOLIYA, 2005. - 280 с.;
5. Рузметов Б. Комплексное развитие региона в условиях углубления экономических реформ. Автореф. дис.....докт. экон. наук. –Т.: 1998;
6. Ахмедов Т.М. Регулирование территориальной организации производительных сил и комплексного развития регионов Узбекистана. -Т.: ФАН, 1992;
7. Имамов Ш.Б. Регулирование территориального развития экономики Узбекистана: Автореф. дис...докт. экон. наук. -Т.: 1998;
8. Қаямов А.А., Назарова Х.М., Эгамбердиев Ф.Т., Якубов Ў.Ш. Минтақавий иқтисодиёт. -Т.: Университет, 2004;
9. Назаров Ш.Х. Ўзбекистон минтақалари рақобатдошлигини оширишнинг методологик асосларини такомиллаштириш. Докторлик диссертацияси автореферати. -Т.: 2016. - 5 б.;
10. Сиддиқов А.Ж. Иқтисодий ислохотларнинг янги босқичида саноат ишлаб чиқаришнинг минтақавий муаммолари (Қашқадарё вилояти мисолида) кандидатлик диссертацияси автореферати. -Т., 2006;
11. Якубов И.О. Минтақавий иқтисодиёт. -Т.: ТДИУ, 2016.

Copyright: © 2024 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution-4.0 International License (CC - BY 4.0)

